
P r i k a z i i o s v r t i

Mala povijest Pravoslavne crkve u Rusiji

Thomas BREMER, *Kreuz und Kreml. Kleine Geschichte der orthodoxen Kirche in Russland*. Herder Verlag, Freiburg i. B., 2007., 256 str., 19.90 €.

Rusija je velika, nepredvidiva, strana – Rusija je daleka. I ta daljina ne odnosi se primarno na nepregledni “daleki prostor” koliko je rezultat našega načina političke, kulturološke i u konačnici vjerske percepcije Rusije. K tomu, klišeji i predrasude stvaraju sliku o toj zemlji kao da je s nekoga drugog planeta, a ne iz najbližega europskog susjedstva. Štoviše, upravo s polazišta (povijesne) uloge Pravoslavne crkve autor ove knjige želi čitatelju među ostalim pokazati kako je Rusija zapravo dijelom mozaika identiteta Europe, odnosno upozoriti na europske (katoličke i protestantske) tragove u njezinu ne samo crkvenom samoshvaćanju.

Kako ova knjiga ispisuje “povijest Pravoslavne crkve u Rusiji”? Već po samoj naravi stvari mogao bi se očekivati naglašeno kronološki prikaz i napeta priča povijesnog hoda Crkve i svjetovnih vlasti, kao što sugerira i naslov knjige – *Križ i Kremlj*. S druge pak strane autor je zasigurno svjestan da pedantnim nizanjem, bez obzira na to koliko bitnih, godina, imena i mjesta neće naići na oduševljenje čitatelja. Složen historiografski pothvat kao što je ovaj, ne može imati snagu u puno informacija. Zainteresirani čitatelj želi i treba pojednostavnjenje, dakle, preglednost i ponajvećma razumljiv prikaz. Ova knjiga već po svojoj koncepciji (kako strukturom, tako i načinom predstavljanja materije) želi usmjeriti, dati presjek bitnih događaja i prekretnica, sažeto i jednostavno prikazati povijest pravoslavlja na teritoriju (ne samo sadašnje) Rusije. Vrlo brzo će čitatelj primijetiti da autor nema pretenzija ponuditi

neke ekskluzivne tajne i otkrića ili senzacionalne zanimljivosti u specifičnom odnosu između Crkve i države. Stoga već sam način na koji se autor odlučio predstaviti tako kompleksnu i zamašnu materiju jest izazov i novost, te posebna vrijednost knjige.

Nakon uvoda i praktičnih uputa (transkripcije imena, mjesta i sl.) autor u *prvom* poglavlju "Razgraničenja" kroz tematska i prostorna razdvajanja informira čitatelja o polazišnoj osnovi na kojoj počiva specifičnost njegova pristupa. U dinamici između prostora, nacije i crkvenog ustroja pisac zapravo želi podastrijeti povijest istočnoga, pravoslavnog kršćanstva, a ne povijest kršćanstva (odnosno pravoslavlja) kod etničkih Rusa ili u Rusiji. Sukladno podnaslovu knjige *Mala povijest*, autor u gotovo svim poglavljima nastoji kronološkim slijedom prikazati pojedinu temu, bez nepotrebna opterećivanja brojnim informacijama. Tako u *drugom* poglavlju *Epohe*, koje kao i sva druga poglavlja ima sažeto uvodno objašnjenje kojim zahvaća samu bit teme, autor navodi pet faza: kristijanizaciju, razdoblje Kijevske Rusije pa sve do Moskovskog carstva, vrijeme reformi cara Petra Velikog i Sinodalne faze, te zaključno tematizira razdoblje 20. stoljeća. *Treće* poglavlje, *Kristijanizacija i širenje*, također strukturirano u pet razdoblja, prikazuje rano kršćanstvo prije pokrštenja "Rusa", zatim obrađuje početke kristijanizacije, premještanje središnje upravne i ekonomske moći prema sjeveru (iz Kijeva prema Moskvi), misionarski rad ruske Crkve i na kraju pitanje emigracije i crkvenih podjela unutar Ruske pravoslavne crkve (RPC) – slijedom društveno-političkih procesa izazvanih Oktobarskom revolucijom 1917. godine. U *četvrtom* poglavlju "Crkvene strukture" vidi se sva povijesna dinamika ustroja Crkve: od vremena jurisdikcijske ovisnosti o Carigradu prema ostvarenju autokefalnosti (1459.) i formiranju Moskovskog patrijarhata (1589.), zatim Sinodalna faza i Zemaljski sabor 1917. te na kraju pregled stanja RPC danas. Može se reći kako pisac na neki način zaokružuje prvu, naglašenije prema povijesnim događajima orijentiranu cjelinu knjige idućim, *petim* poglavljem *Odnos Crkve i države*: u središtu pozornosti je bizantinska "symphonia" do vremena Moskovskog Carstva, Ruska crkva i država pod utjecajem prosvjetiteljstva, zatim razdoblje komunizma i naposljetku pitanje Crkve i državnog identiteta nakon 1991. godine.

Sljedećih pet poglavlja, koja se mogu promatrati kao cjelina, bavi se primarno specifičnostima pravoslavne misli i duhovnosti. Tako autor u *šestom* poglavlju, *Teologija i vjerska misao*, obrađuje četiri razdoblja: bizantsko naslijeđe, utjecaj Zapada, religijsku

filozofiju u 19. stoljeću i teološki pokušaji u 20. stoljeću. *Sedmo* poglavlje, *Monaštvo*, čine tri tematska bloka: Kijevski špiljski manastiri, odnosno samostani, Spor oko samostanskih posjeda i na kraju zaseban odlomak o *starcima* – uglavnom starijim monasima s posebnim duhovnim autoritetom, stanovitim protuznakom ne samo naspram institucionalne Crkve nego i unutar samog monaštva. *Osmo* poglavlje ima naslov *Duhovnost i religioznost*, a riječ je o “molitvi srca” (odnosno Isusovim molitvama, koje se nalaze u zbiru molitava s tekstovima otaca pod nazivom *Philokalia*, što su ih sabrali monasi s brda Athosa), zatim o pobožnosti prema ikonama, današnjoj vjerskoj praksi te zaključno o pravoslavlju i identitetu. *Deveto* poglavlje, nama posebno aktualno, *Rusko pravoslavlje i Zapad*, podijeljeno je na sljedeće tematske blokove: utjecaji i prijetnje (misli se, naravno, na one sa Zapada), unije (Katoličke crkve s istočnim, pravoslavnim crkvama) i na kraju ekumenski odnosi. *Zadnje*, *deseto* poglavlje pod naslovom *Disidentstvo* govori o ranom razvoju teološke misli u različitim (suprotnim) pravcima, zatim o do danas prisutnom raskolu sa starovjercima (još iz vremena hrvatskog zaljubljenika u “ruske stvari” Jurja Križanića, u 17. stoljeću), potom o ruskim sektama, a zaključna tematska jedinica bavi se vjerskim disidentima u doba komunističkog SSSR-a.

Ruska pravoslavna crkva se u povijesti snažnije identificirala s dotičnom državom negoli s ruskom nacijom. Zanimljivo je npr. da na vrhuncu boljševičkih progona, kad je Crkva bila pred potpunim uništenjem i kad je matična država bila napadnuta od nacističke Njemačke, upravo ta ista Crkva još prije državnog vrha poziva na sveopću solidarnost s napadnutom državom. RPC je opet utjecajan čimbenik u državi i političke elite nadasve računaju s njezinom aktivnom ulogom u oblikovanju novoga ruskog identiteta. To što je čini se upravo na njezin zahtjev pri popisu stanovništva u Rusiji 2002. godine izostavljen upit o vjerskoj pripadnosti (zbog straha da će broj pravoslavnih vjernika biti prilično manji od brojke s kojom ona barata u javnosti) i s druge strane jasnim definiranjem svoga “kanonskog teritorija” 2000. godine (prvi put u svojoj povijesti), koji obuhvaća prostor bivšeg SSSR-a (izuzevši Gruziju i Armeniju, kojima RPC priznaje crkvenu samostalnost), Crkva se, šireći svoj strateški utjecaj, istodobno vrlo aktivno ugrađuje u interesne sfere države. Koliko god takvo “političko pravoslavlje” (H. G. Beck) mislilo da radi na dobrobit RPC, to nipošto ne znači da je i na dobro budućnosti vjere ruskog naroda.

Iščitavajući ovu knjigu, postaje još razvidnijim kako bez poznavanja povijesti Ruske pravoslavne crkve nije moguće razumjeti Rusiju. Autor nam ne samo s kompetentnošću nego nadasve s poštovanjem i odmjerenošću podastire jedinstveni kompendij povijesti ruskog pravoslavlja.

Knjiga je pisana vrlo razumljivim jezikom, pregledno je strukturirana i odiše zavidnom lakoćom stila, premda obrađuje tako kompleksne teme. Dobije se dojam kao da je knjiga nastala u jednom dahu. Suzdržavajući se od nepotrebna vrjednovanja, pisac se potvrđuje kao pripovjedač znanstvenik, izvrstan povijesni analitičar i oduševljeni stručnjak s posebnim osjećajem za kontekstualnost, bez patosa i pristranosti. Stoga je ovom kompendiju poželjeti mnogo čitatelja, nipošto samo iz teoloških i ekumenskih krugova, naprotiv. Čitanje ove knjige može biti dobitak za svakoga zainteresiranog suvremenika. Jer, Rusija je jednostavno nezaobilazan susjed. Da bismo tom ipak još uvijek "dalekom susjedu" mogli pristupiti bez klišeja i predrasuda, potrebno je upoznati njega i njegovu prošlost, a ova knjiga je više negoli pouzdan početak.

Frano Prcela, O. P.

Nužnost dijaloga i njegova korisnost za vjeru

Jean-Marie PLOUX, *Le Dialogue change-t-il la Foi?* Les Éditions Atelier, Paris, 2004., 204 stranice.

Globalni svijet ne može funkcionirati bez dijaloga. U ovom sve "komprimiranijem" svijetu alternativa dijalogu je samo rast unutarnjeg sukobljavanja i konačno dramatični raspad sustava. U takvom svijetu ni Crkva ne može više opstojati osim na način dijaloške Crkve. Živjeti vlastitu vjeru, moguće je samo na način dijaloškog odnosa s drugima, različitima, nekršćanima i agnosticima. To se uvjerenje sve više nameće, i to ne samo kao nužnost preživljavanja naše civilizacije nego i kao imanentni postulat kršćanskog vjerovanja. S druge pak strane, kada se pokušava preciznije teološki odrediti bit dijaloga, njegovi dosezi, utemeljenje i mogući ciljevi, svjedoci smo danas podosta velikog broja pristupa tematici dijaloga koji se međusobno djelomično razilaze, i to ne samo u manje važnim točkama kršćanske

interpretacije stvarnosti. Naime, govoriti o dijalogu na jedan teološki angažiran, koristan i odgovoran način, uvijek je više ili manje uspješan izraz vlastitog shvaćanja cjeline kršćanskog iskustva objave. Stoga se preko shvaćanja dijaloga lako može iščitati i autorovo poimanje kristologije, teološke antropologije, ekleziologije. Jasno, to vrijedi samo za ona razmišljanja o dijalogu koja se ne zadovoljavaju tek papagajskim ponavljanjem načelnih stavova dokumenata Drugoga vatikanskog sabora i poslijesaborskih izjašnjavanja učiteljstva o nužnosti dijaloga, njegovoj strukturi i motivaciji, nego koja analitički angažirano propituju dijaloške pretpostavke prisutne u svjedočanstvima objave kao i vlastito iskustvo konkretnog dijaloga s drugima. Takvi spisi pridonose značajno razvoju teologije religija, ali i teologije kao takve. Jer upravo preko neizbježnog i radikalnog suočavanja kršćanskog poimanja stvarnosti s pitanjima i izazovima drugih religijskih tradicija, ali i suvremenog agnosticizma, kršćanska teologija je pozvana, ali i prisiljena interpretacijski produbiti naslijeđena shvaćanja objavljenih istina i svestranije uočiti do sada nedostatno posviještene mogućnosti sadržane u tradicionalnim dogmatskim tvrdnjama.

Imajući to u vidu, postaje nam jasno zašto je J. M. Ploux svoju knjigu o dijalogu naslovio "Mijenja li dijalog vjeru?". No možda je naslovno pitanje trebalo ipak glasiti: "Nosi li dijalog sa sobom produbljenje vjere?". Takav naslov nam se čini primjerenijim, budući da ovaj autor u biti ne zagovara nikakvo dijaloško mijenjanje temeljnog koda kršćanske vjere. On, naprotiv, naglašava upravo sve dublje uočavanje mogućnosti i implikacija vjere putem dijaloga.

Autor je, naime, čovjek velikog dijaloškog iskustva, a posebice međureligijskog ophođenja s drugima, različitima. Uostalom, riječ je o članu misijskog instituta Mission de France. Kao misionar on je živio i djelovao u Alžiru i Egiptu te je obnašao važne crkvene funkcije. U svojem teološkom promišljanju i spisateljskom radu pokušava odgovoriti na pitanje kako vjerovati danas. Tako se u svojoj knjizi *Le Christ aventuré* (Krist izložen riziku, Desclée, 1985.) pita kako živjeti, shvatiti i izraziti kršćansku vjeru danas kad se poslanje Crkve događa unutar kultura i ideologija koje su Crkvi strane. U knjizi *Le Christianisme a-t-il fait son temps* (Je li kršćanstvo stvar prošlosti?, Ed. de l'Atelier, 2000.), on analizira navještaj vjere u ovom našem vremenu koje je očito "vrijeme relativizma". U središtu pak knjige o kojoj govorimo stoji dijalog kao jedan od zaista bitnih elemenata suvremenog prakticanja

vjere, ali i duhovnog traganja kao takvog. Dijalog sa svim svojim nosivim sastavnicama i značenjima, "dijalog o našim razlozima življenja" (str. 14), kako to pogodeno kaže autor, omogućuje kršćanima da susretnu predstavnike velikih religijskih tradicija, ali i ateiste i gnostike te da se sa svima njima suoče glede onog što daje smisao ljudskoj egzistenciji i što vodi njihov život.

Kroz sva tri temeljna dijela knjige autor uočava i više ili manje izričito aktivira hermeneutički krug između vjere i dijaloga, pokazujući kako praksa i teorija dijaloga kao takve postavljaju pitanja vjeri te kako sama vjera živi od dijaloga. U prvom dijelu autor raspravlja o duhu i oblicima dijaloga. Pritom u prvi plan dolazi međusobno oslušivanje među dijaloškim sugovornicima. Ono zahtijeva da se ostavi po strani sve ono što se takoreći iz druge ruke već unaprijed zna o drugome, odnosno da se izbjegne držanje drugoga u mreži predrasuda te da se drugome pride spremnošću na iznenađenje. Dug je, međutim, popis zahtjeva za koje autor drži da bi trebali biti ostvareni kako bi se mogao dogoditi autentični dijaloški susret. Tako se, primjerice, susrećemo s pojmovima kao što su uvjerenje o nepoklapanju stvarnosti i govora, potreba nutarnje i vanjske šutnje, unutarnja sloboda od tjeskobnih preokupacija gubitka sebe, svoje vjere kao i sloboda od apriornog cilja da se drugog indoktrinira. Tu su potom uvažavanje povijesne memorije sugovornika s njezinim negativnim iskustvima i pretrpljenim ranama, poput kolonizacije, potreba za pročišćavanjem memorije, jedinstvena povijesna situacija kompleksne međusobne ovisnosti sviju naroda itd. No, ono što autor na poseban način naglašava, jest potreba da međureligijski dijalog bude praćen vjerom kako su i oni *drugi* "nositelji određene stvarnosti objave Božje" (str. 22). Istina, Krist je punina objave. Mi kršćani, međutim, ne raspolažemo tom puninom, nismo njezini gospodari i mi smo još uvijek na putu k njoj. Ta se Kristova punina razvija u vremenu, u povijesti kroz odnose s drugima i u odnosima s drugima. Stoga kršćani trebaju iz susreta s drugima "očekivati nešto od drugih" (str. 47), nešto što nije tek puki duplikat onog što je već ostvareno na prostorima kršćanstva. Bez toga, dijalog bi bio nepotreban (str. 37). Dijalog je uostalom utemeljen u samom Bogu, koji od trenutka stvaranja dijalogizira s ljudima i koji, kao što to svjedoči Poslanica Hebrejima na primjeru Isusa Krista, kroz taj dijalog ponešto od ljudi i sam uči. (str. 51). Svaki egzistencijalno angažirani susret s drugim je rizičan, često ponavlja J. M. Ploux, jer – premda dijalog po sebi ne teži obraćenju drugog – iz dijaloga čovjek ne izlazi posve jednak onome koji je u dijalog ušao.

U drugom dijelu autor, polazeći od svojeg osobnog dijaložkog iskustva, nudi nekoliko idejnih pista korisnih za produbljenje odnosa sa židovstvom, islamom i budizmom, posebno sa zen-budizmom, kao i s ateizmom. Autor u svojim razmišljanjima polazi od iskustava sakupljenih u vlastitoj dijaloškoj praksi s pripadnicima spomenutih skupina. Stoga ne želi govoriti o mogućem dijalogu s onim religijskim tradicijama koje u životu nije susretao: "Neću govoriti o prostranom kontinentu hinduizma kao ni o kineskoj misli i taoizmu upravo jer iskustvo ne-dualnosti unutar hinduizma kao i trilogija Yina, Yana Yanga i Središnje Praznine u taoizmu tvore bitne stvarnosti, od velike važnosti u suočenju s kršćanskom tradicijom te stoga ne želim o njima govoriti temeljeći se na spoznajama iz druge ruke i na površan način" (str. 62).

Kad je riječ o dijalogu sa židovstvom, J. M. Ploux nam uvijek nanovo privodi svijesti Pavlovo uvjerenje iz Poslanice Rimljanima (gl. 10-11) glede trajne vrijednosti jednog izabranja koje se očituje u vitalnosti iskustva nade, ali i vjernosti Božjem angažmanu u povijesti. I ovaj autor, kao i neki drugi koji pišu o toj temi, drži da je baš odnos sa židovstvom privilegirana tema gdje kršćanska teologija i praksa može paradigmatički promišljati odnos kršćanskog identiteta s drugim, različitim, i kroz to promišljanje obogatiti vlastito shvaćanje objavljenih istina. Tako dijalog sa Židovima potiče kršćane da prihvate Isusa u njegovu židovstvu. Susret sa židovstvom nosi sa sobom izazovna pitanja glede načina ispunjenja obećanja, ali isto tako, nakon drame u Auschwitzu, i glede nevjernosti samih kršćana. Suočenje sa židovstvom na temi Auschwitzta sklanja autora da se prikloni koncepciji Boga koju predlaže H. Jonas. On čak smatra da je slobodno izabrano Božje samoograničenje u povijesti i stvaranju jedini vjerodostojni način poimanja Boga, izvan kojeg on "ne vidi doli samo ateizam" (str. 72).

Na tragu Sabora, ali i posaborskih teoloških razvoja, autor zastupa uvjerenje o jednom Bogu kršćana i muslimana. Pritom navodi govor Ivana Pavla II. izrečen pred tisućama mladih muslimana na stadionu u Casablanki prigodom njegova posjeta Maroku 1985. godine: "Mi vjerujemo u istog Boga, Boga jedinog, Boga živoga, Boga koji je stvorio svjetove i vodi svoje stvorove do njihove savršenosti" (str. 76). Međutim, ni Papa, a ni sudionici u dijalogu s islamom ne žele, naglašava autor, zanemariti razlike među dvjema religijskim tradicijama. Autor je svjestan nedostatnosti kuranske egzegeze i njezina neuvažavanja povijesno-kritičke metode te se nada da će kao i u slučaju katoličke teologije to egzegetsko

kašnjenje ipak biti s vremenom prevladano. Ipak, već sada dijalog s islamom može i mora pokušati dokinuti stoljetne međusobne predrasude, ali i dati još dublje odgovore na važna pitanja, kao što su npr.: koje je značenje kršćanskoga govora o rađanju u Bogu, je li i u kojem smislu moguće govoriti o važnosti mističnog puta Muhamedova i za kršćane, o političkim implikacijama vjere u laičkom društvu. Putem dijaloga, muslimani i kršćani mogu postati jedni za druge svjedocima zahtjevnosti življenja u ime Boga i pred Bogom kao i vjernosti Božjoj jedincatosti. Tada suživot s muslimanom za kršćanina biva hod s jednim "svjedokom transcendencije" na putu prema Bogu koji je uvijek veći od svih naših riječi i slika o njemu.

Svjestan da se ne može govoriti o budizmu, a ni o kršćanstvu u jedini, autor drži da susret s budizmom u središte ponovno postavlja dramatični problem ("enigm") patnje, ali i zadnje stvarnosti koju kršćani prepoznaju kao osobnog Boga, o kojoj budizam uglavnom šuti. Istina je da utjelovljenje Riječi opravdava izričiti govor o onome što je u njemu očitovano o našem odnosu s Bogom. Budistička nas šutnja, međutim, poziva da sačuvamo skromnost u svojem govoru o Bogu i svijest da Bog uvijek ostaje "Neizreciv" (str. 90). Budistička praksa podsjeća kršćane da je i njihova vjera u Boga i njegovo Otajstvo trajno prelaženje iz spoznaje u praksu ponizne i djelotvorne pažnje prema drugima.

Autor pokazuje također i smislenost dijaloga s nevjernicima i ravnodušnima. U takvom dijalogu, bez kojeg nema nikakve mogućnosti zajedničke izgradnje predstojećeg svijeta na mjestu nestajućeg dosadašnjeg svijeta, kršćanin uočava odliku darovanosti vlastite vjere. Njegov susret s tim ljudima zbiva se na prostoru zajedničkog traganja za autentično ljudskim (život, ljubav, patnja, sućut, određena duhovnost). Uostalom, konkretna kvaliteta čovječnosti (humanosti) ljudi koji su drugačiji od nas poradi pripadnosti nekoj drugoj duhovnoj, odnosno religijskoj tradiciji jest izraz "istine njihova bića" (str. 116).

Treći dio okuplja autorova razmišljanja o teološkoj utemeljenosti dijaloga, o dijalogu koji se nalazi u samom temelju kršćanske vjere. Ponajprije biva skicirana povijest prihvaćanja dijaloške metode u katoličkoj praksi i teologiji, koja ukazuje na nemogućnost povratka u nedijaloško vrijeme, u vrijeme prije Asiza I. i II. Uvođenje dijaloga nužno ide pod ruku s promjenama u teološkim poimanjima jer su se tradicionalni teološki pogledi na religijske tradicije pokazali odveć uskima da bi mogli ponuditi uvjerljivu shvatljivost religijskih tradicija i opravdati dijalog kao

međusobno duhovno obogaćenje. To pristaše mons. Lefebvrea vrlo dobro znaju te nastavljaju i dalje u religijskim tradicijama vidjeti sotonske uratke, a "ono malo fragmenata istine u njima" tek mamcem sotonskog zavoda ljudi (str. 129). Autor potom, pošto je ukratko pokazao nedostatnost tradicionalne teologije u odnosu na shvaćanje funkcioniranja židovstva i islama, propituje nosive strukturu kršćanske objave, posebice kristovskog događaja. Pritom s posebnom pomnjom predočava teologiju otaca, poput Justina, Ireneja, Klementa Aleksandrijskog, koja pruža uporište za razložito uočavanje Božjeg djelovanja na prostorima religijskih tradicija, a time i za obogaćujući dijaloški susret sa "sjemenkama Riječi". U svjetlu Evanđelja autor se potrudio formulirati kriterij razlikovanja sjemenki Riječi, koji opisuje kao sve ono što može biti prepoznato kao "poštivanje čovjeka, izgradnja čovjeka, stvaranje čovjeka kao i ono što tog čovjeka spašava od njega samog kada popusti pred navalom demona svoje vlastite nutrine". Inače, sjemenke Riječi se nalaze u molitvama, u riječi mistika, u 'teologijama' religijskih tradicija (str. 188). Putem dijaloga kršćanin upoznaje i nazočnost Duha Svetoga "koji puše kamo hoće" te je uočljiv i u religijama. Duh je princip "drugotnosti", stoga dijalogizirati "sukladno Duhu" znači težiti k poznavanju istine drugog, ali i prakticirati kritičnost prema drugom koja mora uvijek biti prožeta ljubavlju (str. 189). Jednom riječju, autor drži da je dijalog članova Crkve s drugim ljudima u službi izgradnje čovjeka, sve boljeg upoznavanja što taj čovjek jest, ali i u službi sve boljeg poznavanja objave Boga.

U samoj završnici autor razmišlja o razlikama među sugovornicima koje ni jedan dijalog ne može dokinuti. On međutim drži, zajedno s papom Ivanom Pavlom II., da su razlike element koji je manje važan u usporedbi s jedinstvom svih ljudi koje je, naprotiv, "radikalno, temeljno i odlučujuće". Riječ je o jedinstvu utemeljenom na uvjerenju da, s onu stranu razlika, svi pripadamo jednom čovječanstvu, da nas je stvorio i da nas ljubi jedan Bog te smo hodočasnici i putnici prema jednome cilju. Dakle, dijalog je izraz jedinstva u različitosti koje su, prema Plouxu, često pravi blagoslov u ovom vremenu sve dublje kulturne homogenizacije i unitarizacije svijeta (str. 194). Jedan od temeljnih predujeta dijaloga je "mistika vjere", koja na prostorima svih religija dolazi do iskustva kako Bog nadilazi sve što o njemu možemo spoznati, reći, predočiti te da je u konačnici "Bog s onu stranu Boga". Dijalog nas oslobađa iluzije da naše teološko znanje posjeduje Boga (str. 201). Nema autentičnog dijaloga, misli ovaj autor zajedno s mnogim drugima, bez uvažavanja iskustva vlastitog siromaštva pred

neizrecivošću Zadnje Stvarnosti koje nas osposobljava da primimo druge, ali i “unutarnjeg Gosta koji ih nastava” (str. 201).

Ova knjiga, kako to s pravom kaže autor, nema zaključka, jer ona nije htjela, ali nije, vjerojatno, ni mogla ponuditi jednu zaokruženu viziju dijaloga. Ona je satkana od velikog broja dijaloških zanimljivih tema i problema na koje autor daje više ili manje uvjerljive odgovore. Ono što je ova knjiga uistinu htjela biti, to joj je i uspjelo. Ona, naime, predstavlja jedan misaono iskričavi, premda ne baš u svakom segmentu dovoljno spekulativno utemeljeni, teološki poziv na dijalog, na otvorenost susretima i zajedničkom traganju za pravdom i mirom. Pritom je autor uvjerljivo pokazao kako kultura dijaloga nužno traži promjenu teološke paradigme te izgradnju jedne specifične dijaloške duhovnosti.

Nikola Bižaca